

Colofon

Kunst Dialoog Methoden: Anders kijken naar (adaptief vermogen in) leraarschap
Utrecht, 2024

Auteurs:

Bregje de Vries (Vrije Universiteit Amsterdam)

Ditte Lockhorst (Oberon)

Dit onderzoek is (mede) gefinancierd door het Nationaal Regieorgaan
Onderwijsonderzoek, dossiernummer 40.5.19810.024

Inhoudsopgave

1	KUNST DIALOOG METHODEN: een introductie	3
1.1	Artful science.....	3
1.2	Implicaties van creatieve werkvormen in onderzoek	5
1.3	Ervaringen van deelnemers	6
2	De vier deelstudies	9
2.1	Deelstudie 1 - Beroepsbrieven (najaar 2020 en voorjaar 2021)	9
2.2	Deelstudie 2 - Familiebrieven (zomer en najaar 2021)	10
2.3	Deelstudie 3 - Kleurplaat (voorjaar en najaar 2022).....	11
2.4	Deelstudie 4 - Doornroosje (najaar 2022 en voorjaar 2023)	12
3	Referenties.....	13

1 KUNST DIALOOG METHODEN: een introductie

In de bouwsteen Kunst Dialoog Methoden van het Expeditie onderzoek hebben we via creatieve werkvormen deelvragen van navigeren naar toekomstbestendig leraarschap verkend. We zochten in de bouwsteen naar steeds weer andere manieren om deelnemers aan creatieve sessies uitdrukking te laten geven aan hoe zij verandering en ‘vernieuwen terwijl de winkel openblijft’ beleven en hoe zij betekenis geven aan eerdere, huidige, aankomende of gewenste veranderingen. In dit deelrapport geven we een methodologische toelichting op de algehele aanpak en introduceren de vier deelprojecten die plaatsvonden. In vier losse deelrapportages behorende bij de deelprojecten van de bouwsteen Kunst Dialoog Methoden presenteren we de belangrijkste bevindingen van de deelstudies in een passende creatieve vorm.

1.1 Artful science

In het eindrapport beschrijven we de onderzoeksbenadering kristallisatie als een belangrijk uitgangspunt van de Expeditie. Deze benadering staat voor het streven naar het inzetten van een divers arsenaal aan onderzoeksinstrumenten in de dataverzameling om deze vervolgens in verschillende genres van representatie samen te brengen in de fasen van data-analyse en rapportage (Ellingson, 2009). Kristallisatie gaat uit van een complexe sociale werkelijkheid als construct dat door interpretatieve data-analyse in beeld komt. Vanwege dit fundamenteel subjectieve kenvermogen kiest de onderzoeker er in kristallisatie voor een onderzoeksobject vanuit veel verschillende invalshoeken en op veel verschillende manieren te belichten: als een kristal met veel vlakjes zal de gekozen lichtinval bepalen welk deel van de werkelijkheid zichtbaar komt en hóe deze aan anderen verschijnt. In de representatie geeft de onderzoeker blijk van de interpretatieve en subjectieve aard van de data-analyse en – representatie door deze als gefragmenteerd, persoonlijk en/of tijdelijk te duiden.

In kristallisatie zijn wetenschap en kunst geen tegengestelde, elkaar uitsluitende zienswijzen, maar worden zij gezien als complementair en beide bezig de werkelijkheid als construct te laten zien. Het combineren van wetenschappelijke manieren van kijken en kunstzinnige werkvormen – benoemd als *artful science of scientific art* – wordt binnen kristallisatie opgevat als een methodologische verrijking zo niet noodzakelijkheid. In bouwsteen 5 – Kunst Dialoog Methoden – hebben we dit uitgangspunt vertaald naar creatieve vormen van dataverzameling, -analyse, en -representatie. In de bouwsteen nemen we als onderzoekers de vrijheid te experimenteren met zelfontwikkelde, niet gevalideerde creatieve onderzoeksinstrumenten en daarin ook variatie op te zoeken door in vier deelonderzoeken met vier verschillende nieuwe werkvormen aan de slag te gaan. Ook hebben we in deze bouwsteen de samenwerking met kunstenaars opgezocht.

Hoe zijn wetenschap en kunst precies complementair? Over het algemeen is wetenschap een rationele en talige bezigheid waarin logische redeneringen gezocht worden zoals bijvoorbeeld oorzaak-gevolg verbanden, zich in de tijd of over mensen en groepen heen herhalende gedragspatronen, veel voorkomende of gemiddeld veel voorkomende zienswijzen door mensen aangegeven op schalen van intensiteit, of in plaats en tijd correlerende verschijnselen. Kunst daarentegen richt zich eerder op het particuliere, het afwijkende, op ervaring, intuïtie en gevoel als bronnen van begrip en drukt zich soms

in taal uit maar daarnaast in (bewegend) beeld, in muziek, in dans, of multidisciplinaire vormen. Waar de wetenschap zoekt naar transcriptieve en analytische weergaven van de onderzoeksgegevens, zal in kunst disciplines vaker gezocht worden naar weergave van een gehele ervaring of beleving die het beste “uitgelegd kan worden” door deze te tonen en invoelbaar te maken. De kijker ervaart de duiding in zijn geheel en verplaatst zich in de ander, terwijl in een wetenschappelijke rapportage de lezer tot begrip komt door de redenering te volgen en als buitenstaander te begrijpen. In deze redeneringen is de werkelijkheid gedecontextualiseerd om zo patronen los van particuliere verschijningsvormen en ervaringsmomenten te laten zien, dit geeft aanzet tot conceptualisering van de ervaring en verdere theorievorming. In de kunsten zoekt de maker juist naar een contextrijke weergave, de visuele en verhalende details doen ertoe, het afwijkende en opvallende neemt relatief veel ruimte in en dit vormt de aanzet tot erkenning en acceptatie van een meervoudige werkelijkheidsbeleving die in theorie recht gedaan moet worden. Hoewel wetenschap en kunst in essentie contrasteren met elkaar, zijn er ook mengvormen denkbaar waarin de scheidslijn tussen de twee zienswijzen vervaagt. In kristallisatie, en in bouwsteen 5, is de kracht van de combinatie van wetenschap en kunst opgezocht, en daarbij zien we soms ook de grenzen vervagen tussen de wetenschapper die waarneemt en wil kennen, en de kunstenaar die wil scheppen en erkennen. Zij bewegen in hun manier van werken naar elkaar toe. Afhankelijk van het vertrekpunt is sprake van artful science of – wanneer je vanuit een kunst discipline vertrekt – scientific art.

Het opzoeken van een zinvol samengaan van onderzoek met kunstvormen kent een bescheiden traditie van enkele decennia in sociaal-wetenschappelijke onderzoeks- en beleidsdomeinen zoals de veranderkunde en (persoonlijk) leiderschap, de zorgsector en onderwijs (bijv. Bruining, 2019a, 2019b; Shagoury, 2011; Weerman & Metze, 2021). Muijen en Brohm (2021) spreken van art-based methods en beschrijven de inzet daarvan in organisaties die in transitie zijn of willen gaan. Zij definiëren hun benadering als ‘een kunstgecentreerde dialoog’ en een methodiek die rationele inzichten en verbeeldingskracht bij elkaar brengt. In deze methodiek breng je middels interventies die op (toegepaste) kunsten gebaseerd zijn hoofd, handen en hart van betrokkenen bij elkaar: mythos (de verbeeldingskracht), pathos (emotionele betrokkenheid), ethos (waardenafwegingen) en logos (ervaringskennis) doen allemaal mee en deelnemers aan hun werkvormen zijn niet alleen pratend en denkend aan het interacteren, maar ook voelend, verbeeldend en creërend. Muijen en Brohm benadrukken dat deze interventies processen van collectieve betekenisgeving op gang brengen. De keuze om met creatieve werkvormen te werken roemen zij vanwege hun ontwapenende, openende werking op mensen: mensen uiten zich gemakkelijker, worden aanraakbaar (voor zichzelf en elkaar), gaan zich inleven in elkaars belevingen en kunnen tot wederzijds begrip komen en deze samen vertalen naar nieuwe praktische inzichten en koersbepalingen. Mensen voelen zich uitgenodigd tot en vrijer om te spelen in een imaginaire ruimte, door Muijen en Brohm ‘tussenruimte’ genoemd. In relatie tot het (verander-)vraagstuk dat voorligt, treedt er een vertraging op: het gaat niet meer om zo snel mogelijk tot een oplossing komen, maar om via de verbeelding alternatieven ontwaren en deze in relatie tot jezelf en anderen als mogelijke oplossingsrichtingen verkennen. Met name zogenaamde taaie of ongetemde vraagstukken - zoals bijvoorbeeld in het onderwijs het lerarentekort, kansen(on)gelijkheid en ontleding - kunnen baat hebben bij het samen betreden van een nieuwe ‘tussenruimte’ (Bruining, 2019c; Korsten, 2019; De Vries, Schenke & Lockhorst, 2023; Weerman & Metze, 2021). In de neurowetenschappen komt steeds meer bewijs aan het licht dat kunst en creativiteit ons helpen op andere manieren waar te nemen en te leren (Magsamen & Ross, 2023).

1.2 Implicaties van creatieve werkvormen in onderzoek

Het inzetten van creatieve werkvormen in het onderzoek heeft implicaties voor het procedurele verloop ervan. Ten eerste werkt het een dialogisch, participatief karakter van de dataverzameling in de hand. De kracht van creatief werken toont zich in het laten ontmoeten van mensen in de werkvorm en het gebruiken van de werkvorm om een professionele dialoog te starten (Frank, 2005; Weerman & Metzke, 2021). De dialogische insteek vraagt eerder om groepsgerichte dataverzameling dan individuele. De dialogische insteek bij dataverzameling is gericht op het laten ontstaan van een professionele dialoog tussen deelnemers aan de deelstudies. Meedoen draagt bij aan de professionalisering van de deelnemers en soms (indirect) aan onderwijsontwikkeling in de organisaties waar zij werken. Onderzoek representeert in die zin niet alleen, maar intervenueert, inspireert en creëert ook. Dit doel van co-creatie van onderzoeksbevindingen en het tegelijkertijd genereren van impact op praktijken is uitgangspunt in alle bouwstenen van de Expeditie en krijgt in de Kunst Dialoog Methoden als vanzelf prioriteit.

Op de tweede plaats verandert het dialogisch karakter van de dataverzameling veel andere elementen van de opzet van het onderzoek. Waar onderzoek doorgaans gebaat is bij gestandaardiseerde en dichtgespijkerde vooraf vastgestelde procedures waarbij de onderzoeker als regisseur volledig 'in control' is, kenmerkt dialogisch onderzoek zich eerder door een organisch 'messy' verloop (Cook, 2021), waarbij de rol van de onderzoeker een facilitator en katalysator van dialogische processen is die mensen maximaal in staat stelt aan de dialoog deel te nemen. Anderson en Herr (1999) drukken deze invulling van de rol van onderzoeker uit in een validiteitscriterium van praktijkgericht onderzoek waarbij 'the research process reorients, focuses, and energizes participants toward knowing reality in order to transform it' (p.16). Dit brengt de onderzoeker in de positie van verbinder tussen (groepen) mensen die buiten het onderzoek (nog) niet, of anders, met elkaar in verbinding staan (Weerman & Metzke, 2021). De onderzoeker maakt in deze rol eerder deel uit van het onderzoek dan dat hij een afstandelijke rol als regisseur heeft die alles onder controle houdt en deelnemers lineair door een vaste procedure voert (Ostern et al., 2021; Cook, 2021; Frank, 2005).

Er zijn niet alleen implicaties voor de rol van de onderzoeker in de fase van dataverzameling, maar ook voor de manier waarop je in de fase van analyseren met de data omgaat. Ook daar voltrekt het proces zich organisch en is de doorgaans kwalitatieve analyse niet (volledig) door theoretisch ingegeven concepten en kaders vooraf afgebakend. Omdat (deels) onzeker is welke wending de dialogen gaan nemen, en het vaak dialogen betreft over complexe multiperspectivische onderzoeksvragen, is het van belang de blik tijdens data-analyse open te houden en 'de data te laten spreken'. Dit betekent dat de analyse tussentijds aangepast kan worden door bijvoorbeeld andere of nieuwe classificaties toe te passen en dat de synergie tussen data en theoretische bronnen gedurende het hele proces kan plaatsvinden en niet alleen bij het maken van een analysekader vooraf aan de daadwerkelijke data-analyse. Ook betekent het in de praktijk dat de onderzoeker ruimte kan nemen voor dat wat de onderzoeker 'in het oog springt': als een singulier geval in de data van grote betekenis lijkt voor hoe we tegen het vraagstuk aan kunnen kijken, dan rechtvaardigt dat het naar voren halen van deze bevinding. Het onderzoek met creatieve werkvormen is niet (alleen) op zoek naar een gemiddeld voorkomen, een representatieve bevinding, een structureel patroon zonder ook oog te hebben voor dat wat daarvan afwijkt en zich juist anders voordoet. In de complexe praktijk is *elke* invalshoek van belang.

Frank (2005) wijst er bovendien op dat de onderzoeker een verantwoordelijkheid draagt voor het goed presenteren van de meerstemmigheid die in de data te horen is (zie ook Ellingson, 2005). Dit geldt ook voor de stem van de onderzoeker zelf, die immers niet objectief op afstand staat maar net als de respondenten deelneemt aan het onderzoek, zij het in een andere rol dan de participanten (vgl. Akkerman, Bakker & Penuel, 2021). Deze meerstemmigheid laat zich wellicht niet zo makkelijk vangen in definitieve conclusies als wel in suggesties die meer open-ended zijn, als voorlopig en/of onvolledig gepresenteerd worden en die vervolgvragen mogen oproepen. Ook betekent het dat in de data-analyse zowel patronen als uitzonderingen van belang zijn, overeenkomsten én verschillen, voorbeelden die illustreren als ook illustraties die iets anders laten zien. Het presenteren van meerstemmigheid kan ertoe leiden dat het onderzoek eerder vervolgvragen oproept dan tot definitieve conclusies komt (Frank, 2005). In de expeditie zien we de kracht van de creatieve dialogische werkvormen met name in het exploratieve karakter ervan liggen: het roept vragen op, draagt bij aan (beginnende) theorievorming of juist aan meerstemmige illustratie van door andere vormen van onderzoek gevormde theorie. Ook ervaren we dat meer recht wordt gedaan aan de verschillende manieren waarop een complex vraagstuk in de ogen van betrokkenen gezien en beleefd wordt. Zo ziet de ene leraar de komst van AI als een kans met oneindige mogelijkheden en ervaart positieve gevoelens terwijl de ander het als een bedreiging voor de pedagogische relatie ziet en weerstand voelt.

1.3 Ervaringen van deelnemers

In de reacties van deelnemers aan de deelprojecten zien en horen we terug dat met Kunst Dialoog Methoden een meer interventioneel karakter aan onderzoek gegeven wordt: meedoen is ook echt meedoen, je voor een (klein) gedeelte eigenaar voelen en vanuit dat eigenaarschap in dialoog treden met jezelf en met andere professionals. Op basis van ervaringen met Kunst Dialoog Methoden benoemen we concreet de volgende drie effecten op deelnemers:

Gezien worden (zichtbare professionaliteit) – In participatief onderzoek is het doel betrokkenen vanaf een pril stadium te laten meedenken en meepraten over een onderwerp, meestal met het doel om in de praktijk een verandering tot stand te brengen. In het onderzoek van de Expeditie gaat het om de vraag hoe onderwijsprofessionals adaptief vermogen kunnen ontwikkelen om zo toekomstbestendig in veranderend onderwijs en leraarschap te kunnen navigeren. Onderwijsverandering is aan de orde van de dag en veel schoolleiders en leraren ervaren onderwijsvernieuwingen als opgelegd van boven en top-down. Leraren voelen zich vaak niet gehoord, omdat aan hun gevoelens en belevingen in de dagelijkse praktijk voorbij wordt gegaan. Kunst Dialoog Methoden hebben als vorm van participatief onderzoek speciaal tot doel om deze ervaringen, emoties en belevingen in het gesprek zichtbaar te maken. Dit heeft tot gevolg gehad dat veel deelnemers aan de deelstudies aangeven zich (eindelijk) gezien en gehoord te voelen. Ze worden in de creatieve werkvormen niet bevraagd op een rationeel-analytische manier, maar op hun intuïtieve kijk op het onderwijs en de eigen professie en professionaliteit. Ze doen met hun hele mens-zijn in het onderzoek mee, niet alleen hun meningen maar ook hun belevingen doen ertoe. Hierdoor raken deelnemers betrokken bij en nieuwsgierig naar elkaar: hé, hoe beleef jij dat eigenlijk? Professionals die soms al jaren samenwerkten, zagen nieuwe aspecten van elkaar en (her)ontdekten door in gesprek te zijn met de ander soms ook nieuwe kanten

van zichzelf. Het jezelf opnieuw zien door de ogen van de ander, wordt resonantie genoemd (vgl. Conle, 1996) en scheidt ruimte voor ontwikkeling.

Inzicht krijgen (ervaren professionalisering) – Behalve ruimte om er te zijn en gezien en gehoord te worden, droegen de Kunst Dialoog Methoden bij aan nieuwe inzichten op de eigen rol en die van anderen in bestaande praktijken en in veranderprocessen. We kregen regelmatig van deelnemers aan de deelstudies terug dat meedoen aan het onderzoek direct inzicht had opgeleverd. Kunst Dialoog Methoden geven daarmee nieuwe en krachtige invulling aan praktijkgericht onderzoek en de validiteitseisen die daaraan gesteld mogen worden, zoals dialogische en katalyserende validiteit (Anderson & Herr, 1999). Het helpt hierbij dat de creatieve werkvormen als leuk en inspirerend worden ervaren: onderzoek kan leuk zijn om te doen. Het zet niet op afstand zoals een vragenlijst, maar komt juist dichtbij de professional in de dagelijkse praktijk. Omdat de creatieve werkvormen op emoties en belevingen zijn gericht naast het duiden en begrijpen van ervaringen, komen er andere inzichten naar voren dan in bijvoorbeeld vragenlijstonderzoek. Elk onderzoek heeft sec beschouwd de potentie om interventioneel te zijn (vgl. Ostern et al., 2021) en te leiden tot inzichten bij deelnemers, maar de insteek van creativiteit en dialoog zet de poort daartoe verder open dan veel andere methoden waarbij de deelnemer “een respondent” is en als het ware op zijn kennis wordt “leeggetapt” in plaats van tot een frisse blik en ontwikkeling aanzet.

Dit is geen data! – We hoorden soms ook een tegengeluid, waarbij met name wetenschappelijke onderzoekers moeite ondervonden met de gekozen vrije aanpak in de Kunst Dialoog Methoden. Zij stelden de vraag of hierbij wel sprake is van onderzoek en dataverzameling. Voor onderzoekers, die over het algemeen gewend zijn gecontroleerd en planmatig te werk te gaan vanuit vooraf bepaalde theoretische kaders en daarvan afgeleide dataverzameling en analyse-strategieën, is het op zijn minst wennen aan deze werkwijze. De ene onderzoeker voelt zich hierin sneller thuis dan de andere. In de grotere buitenkring van collega-onderzoekers hebben we de werkwijze van de Kunst Dialoog Methoden onder de aandacht gebracht in workshops, artikelen en blogs, tijdens conferenties en lunchpresentaties van diverse vakgroepen en in opleidingsaanbod voor (aankomende) leraren. Het doel daarvan is het delen van onze ervaringen en een wetenschappelijke dialoog over de waarde van deze methoden. De reacties onder onderwijsonderzoekers is divers. Soms ervaren we voorbehoud bij bijvoorbeeld de ongevalideerde onderzoeksinstrumenten of de open insteek in de data-analyse. Volgens sommige onderzoekers is op deze manier geen sprake van systematiek en wetenschappelijk onderzoek. In deze gesprekken nemen we collega onderzoekers mee in de zienswijze van kristallisatie waarbij verschillende benaderingen van onderzoek naast elkaar bestaan en elkaar nodig hebben om het licht op de (ervaren) pluriforme werkelijkheid te laten schijnen. Veel onderzoekers erkennen de complementariteit van andere vormen van dataverzameling, -analyse en -representatie en zijn nieuwsgierig naar wat het aan kennis en inzicht kan opleveren. We nemen onze eerste ervaringen met een fundamenteel onderzoeksmethodologisch debat mee in een vervolg. Ook binnen ons eigen onderzoeksteam verhouden we ons er verschillend toe. We hebben dit opgepakt als een gedeelde zoektocht naar de waarden en complementariteit van verschillende onderzoeksmethoden en de ervaringen met concrete Kunst Dialoog Methoden als verrijkend ervaren.

Naast de wetenschappelijke waarde van Kunst Dialoog Methodes voelen we ons gestimuleerd tot het nader verkennen ervan in onderwijsonderzoek door de praktische implicaties die we hebben gezien. We zien dat de ontwikkelde instrumenten door deelnemers aan de onderzoeken of in workshops over de onderzoeken als dusdanig effectief en plezierig worden ervaren dat we veel verzoeken tot gebruik van die instrumenten hebben ontvangen. Voor ons als expeditieleden ligt daarin de sleutel naar wetenschappelijk praktijkgericht onderzoek dat daadwerkelijk participatief en dialogisch is en onderzoekers en professionals uit onderwijspraktijken constructief samenbrengt.

2 De vier deelstudies

In deze sectie introduceren we in chronologische volgorde de vier deelstudies die plaatsvonden onder bouwsteen 5. We geven voor elk van de deelstudies een korte beschrijving van doel en opzet van de studie en van de hoofdbevindingen die ‘in het oog sprongen’. In elke deelstudie is gezocht naar een verbeeldend representeren van de bevindingen uit de studie in een vorm die past bij de wijze van dataverzameling. In kristallisatie werkt de onderzoeker op twee manieren in de datarepresentatie: er is sprake van SHOW waar datafragmenten gebruikt worden om bevindingen te representeren; en er is sprake van TELL waar aan die datafragmenten analytische duiding wordt gegeven. De rapportages over de deelstudies laten een combinatie van SHOW en TELL zien in geannoteerde datafragmenten.

2.1 Deelstudie 1 - Beroepsbrieven (najaar 2020 en voorjaar 2021)

Focus – Beroepsbrieven is een vorm van narratief onderzoek: een methode waarin het geschreven of gesproken verhaal centraal staat. Er vonden in deze deelstudie briefwisselingen plaats tussen 5 onderzoekers en 12 leraren uit zowel het primair, voortgezet en middelbaar beroepsonderwijs. Zij schreven brieven met de hand. Dit is belangrijk om kwetsbaarheid aan te boren: een handgeschreven brief nodigt uit tot reflectie op beleving, ervaring en emoties. De briefwisselingen gingen over het veranderend beroepsbeeld, adaptief vermogen en toekomstbestendig leraarschap.

Dataverzameling – De onderzoekers traptten de briefwisseling af met een eerste brief die volgens een los format was opgesteld waarbinnen de onderzoekers vrijheid namen dit format op eigen wijze in te kleuren. Het format bepaalde tenminste een korte inleiding op de briefwisseling en introductie van de vraag over het veranderend beroepsbeeld en hun eigen kijk daarop. Daarnaast nodigde het format de onderzoeker uit tot het toevoegen van persoonlijke ervaringen. Na de eerste brief volgde een briefwisseling tussen de onderzoeker en de leraar die vormvrij was. In totaal zijn 52 brieven van 12 leraren verzameld (de brieven die de onderzoekers schreven, zijn niet in de dataset opgenomen).

Data-analyse – De brieven zelf zijn narratieve databronnen op basis waarvan de onderzoekers een narratieve analyse hebben gedaan met als doel het maken van fictieve (hyperrealistische) portretten van leraren waarin de ervaringen met en kijk op het beroep van leraar, veranderingen daarin, en in de eigen professionaliteit uitvergroot centraal kwamen staan. De onderzoekers ‘hertelden’ op basis van de brieven van een leraar het verhaal van deze leraar door tijd en plaats vast te stellen, actoren te bepalen, en een reeks gebeurtenissen vast te leggen (plot). De portretten komen vervolgens in een fictief verhaal De Geheime Kamer samen tegen een decor van verandering: hoe (adaptief) gedragen de leraren zich?

Belangrijkste bevindingen – Het Beroepsbrievenproject heeft ons twee belangrijke elementen van adaptief vermogen laten zien. Ten eerste de rol die de beroepsidentiteit van een leraar speelt in hoe de leraar tegen veranderend onderwijs en leraarschap aankijkt. De professionele kern waarmee iemand zichzelf beschrijft vormt de veilige bedding voor het aangaan van veranderingen. Komen veranderingen dicht bij die beroepskern, dan spelen emoties (hoog) op, dat kan zowel negatief (weerstand, verzet) als positief (gedrevenheid, enthousiasme) zijn. Ten tweede het belang van

collectiviteit in het onderwijs: gezien worden in een team en er samen als team voor staan om goed onderwijs te (blijven) maken.

2.2 Deelstudie 2 - Familiebrieven (zomer en najaar 2021)

Focus – In het Familiebrievenproject was de centrale vraag die de onderzoeker heeft gesteld die naar omgaan met vernieuwen terwijl de winkel openblijft. In een reeks brieven verkent één onderzoeker door het aanschrijven van post-professionals uit de familie- en vriendenkring hoe deze professionals in hun beroepsleven omgingen met voortdurende verandering. Zij werkten voor hun pensioen of banenwissel in primair, voortgezet of middelbaar beroepsonderwijs in (gecombineerde) functies van leraar en leidinggevende.

Dataverzameling – Het project is opgezet als een kettingbrief, waarbij de onderzoeker de eerste brief schreef, antwoord ontving, dit antwoord verwerkte in weer een nieuwe brief voor de volgende onderwijsprofessional, etc. Op deze manier bouwen de brieven en de brieven-schrijvers samen aan een antwoord op een steeds aangescherpte vraag hoe je in het onderwijs omgaat met vernieuwen terwijl de winkel openblijft. Gaandeweg veranderde de vraag in wat adaptief vermogen is en hoe dit gezamenlijk in teams tot stand kan komen of worden gebracht. In totaal zijn 16 brieven geschreven, waarvan de helft door de onderzoeker en de helft door verschillende post-professionals. De meeste brieven werden geschreven met de hand, drie brieven kwamen vanwege de afstand met de elektronische post.

Data-analyse – De ontvangen brieven zijn geanalyseerd door de onderzoeker door het lezen van de brief en maken van een eerste samenvattende interpretatie van het antwoord dat in de brief gegeven werd op de gestelde vraag/vragen. Gaandeweg brachten deze eerste analyses sleutelbegrippen voort die in de brieven die volgden verder invulling kregen, bijvoorbeeld de begrippen 'rekkelijk of precies' in verandering staan, en werkwoorden van collectieve betekenisgeving aan verandering. Uit brieven werd soms illustratief casusmateriaal genoteerd. De onderzoeker hield gedurende het onderzoek een gedetailleerd logboek bij van geschreven en ontvangen brieven, analyses en gedachtensprongen, en eventuele bronnen die een rol gingen spelen in het analyseren.

Belangrijkste bevindingen – In de reeks brieven stellen de brieven-schrijvers langzaam het beeld scherp op het wel of niet hebben van adaptief vermogen. Uit dit samengestelde beeld wordt duidelijk dat professionals verschillend in verandering staan, afhankelijk van 'de aard van het beestje' en van specifieke omstandigheden. Daarnaast laten ze vooral zien dat adaptief vermogen zich manifesteert op teamniveau, omdat in het onderwijs een sterk gevoel van 'het samen moeten doen' overheerst. Het Familiebrievenproject laat net als in de beroepsbrieven zien dat individuele beroepsidentiteit een grote rol speelt in verandering, maar dat adaptief vermogen een zaak is van collectieve betekenisgeving. De brieven geven een eerste invulling aan hoe 'collectief adaptief vermogen' eruit ziet.

2.3 Deelstudie 3 - Kleurplaat (voorjaar en najaar 2022)

Focus – In de deelstudie Kleurplaat gingen we op zoek naar wat systeembewustzijn inhoudt in het onderwijs. Vanuit de andere bouwstenen hadden we inmiddels zicht gekregen op systeemkenmerken van het onderwijsveld: het onderwijs stelden we ons voor als een complex systeem met niveaus en deelsystemen die wederzijds afhankelijk van elkaar zijn voor het ontwikkelen van adaptief vermogen. De brievenprojecten lieten zien dat adaptief vermogen een zaak is van het collectief: professionals maken samen onderwijs en ervaren een gedeelde verantwoordelijkheid waarin je sterk van elkaar afhankelijk bent. Uit dit gegeven ontstond de vraag in hoeverre onderwijsprofessionals zich bewust zijn van de systeemkenmerken van ‘het collectief’ en aansluitend: is (de mate waarin) professionals systeembewustzijn van invloed op hun adaptief vermogen?

Dataverzameling – In opdracht van het Expeditie onderzoek maakte een professioneel tekenaar een tekening van het systeem leraarschap. Startpunt was een lijst van deelnemers aan het onderwijsveld – zowel individuele professionals als organisaties – verdeeld over sectoren en over micro-, meso- en macroniveau van het systeem. De kleurplaat moest de complexiteit van het systeem weergeven en tegelijkertijd uitnodigen tot verkenning. Het herkenbaar in beeld brengen van functies, sectoren en organisaties zou de tekening platslaan met tekstuitleg. Om de creatieve open aard van de beoogde werkvorm te stimuleren is een metaforische tekening van het onderwijsveld gemaakt: een tekening met veel mensen, binnen- en buitenruimtes en onvoorziene situaties die uitnodigt tot interpretatie. Met deze kleurplaat is data verzameld in verschillende sectoren van het onderwijs. In 16 casussen werd door in totaal 173 professionals een individuele kleurplaat ingekleurd en toegelicht op basis van de vragen: (a) wie/waar ben jij in het systeem, wat ben je aan het doen, en (b) wie/waar zijn voor jou belangrijke anderen, wat zijn zij aan het doen. Naast de kleurplaten zijn audio-recordings van groeps gesprekken verzameld waarin professionals met elkaar uitwisselden wat zij hadden gekleurd, en – afhankelijk van de casus – met elkaar in gesprek gingen over een vervolgvraag die specifiek was voor hun situatie.

Data-analyse – De kleurplaten en 42 getranscribeerde groeps gesprekken zijn door vier onderzoekers gecodeerd in een aantal stappen. Eerst is van de individuele kleurplaten genoteerd wat is gekleurd en welke uitleg daaraan is gegeven. Deze stap geeft inzicht in het (h)erkennen van eigen en andermans rollen in het onderwijsveld (aanwezigheid, positie en agency). Ook is het een indicatie van laag of hoog systeembewustzijn: zien mensen zichzelf op veel plaatsen / in veel rollen, en hoeveel anderen zien zij? Vervolgens zijn de groeps gesprekken gecodeerd door fragmenten uit de transcripties te verzamelen die betrekking hadden op systeembesef (uitspraken over dát je deel uitmaakt van een (deel)systeem), roloppvattingen (uitspraken over hÓe je deel uitmaakt van een (deel)systeem) en systeemverandering (uitspraken over beweging in het systeem en rollen/posities daarin). Tot slot is op basis van de analyses per casus een samenvattende synthese van bevindingen geformuleerd.

Belangrijkste bevindingen – De kleurplaat nodigt uit tot kijken en kleuren en deelnemers hebben geen moeite zichzelf en belangrijke anderen te zien in de kleurplaat. Ze identificeren zichzelf en anderen in de kleurplaat. Het metaforische karakter van de kleurplaat nodigt uit tot betekenisgeving aan de eigen rollen en die van anderen in het onderwijsveld. Die betekenisgeving gaat zowel praktisch over invulling en taken van professionals als over waarderingen. Door het plaatsen van jezelf en anderen in een fictief onderwijsveld komt er veel dialoog op gang over professionele identiteit en roloppvattingen en positioneren professionals zichzelf en anderen in relatie tot elkaar. Het kleuren en uitwisselen erover geeft systeembesef: inzicht in dat en hoe je deel uitmaakt van een groter geheel. Daarnaast maakt het

professionals bewust van veranderingen die gaande of gewenst zijn. Besef van het systeem zoals professionals het nu ervaren en de verschillen in betekenisgeving die zichtbaar worden leiden tot heroriëntatie op de eigen rol en die van anderen in het systeem.

2.4 Deelstudie 4 - Doornroosje (najaar 2022 en voorjaar 2023)

Focus – In het Expeditie onderzoek is tegen allerlei decors van actuele veranderingen onderzocht hoe professionals verandering ervaren en hoe ze hiermee omgaan. Wat helpt hen navigeren en hoe ziet het adaptief vermogen er in die contexten uit? Daarnaast vroegen we ons af waar in minder specifieke zin onderwijs en leraarschap op lange termijn naartoe verandert? Welke toekomst(en) van onderwijs en leraarschap zien professionals voor zich? Hoe toekomstbewust zijn onderwijsprofessionals en hoe staat toekomstbewustzijn in relatie tot adaptief vermogen? In de deelstudie Doornroosje ondernamen we een toekomstverkenning met onderwijsprofessionals en stelden de vraag: wat als je net als Doornroosje over 100 jaar wakker wordt, hoe ziet onderwijs en leraarschap er volgens jou dan uit?

Dataverzameling – De toekomstverkenning kreeg de vorm van acht creatieve denkoefeningen die via de mail naar ruim 50 onderwijsprofessionals werd gestuurd. De deelnemers werden geselecteerd via een oproep op LinkedIn en waren afkomstig uit alle sectoren en functies van het onderwijsveld. Zij deelden een belangstelling voor de toekomst én een bereidheid om hiermee creatief aan de slag te gaan. De creatieve opdrachten gingen over acht onderwijsthemata: leerklimaat, leraar-leerling relatie, onderwijstechnologie, leiderschap, curriculum, onderwijsidealen, wet- en regelgeving en toekomst verkennen in het onderwijs. Deelnemers leverden via mail hun toekomstbeeld in.

Data-analyse – Van de toekomstbeelden van individuele deelnemers zijn samenvattende impressies gemaakt waarbij zowel ontwaarde patronen in de toekomstbeelden zijn opgenomen als opvallende individuele bijdragen. De impressies zijn een creatief product en werden wekelijks met de deelnemers gedeeld. Zo ontstond op elk thema een vergezicht in de toekomst. Deze impressies zijn door 15 kunstenaars als bron gebruikt voor het inbrengen van hun toekomstbeeld tijdens een speciaal in het kader van het Expeditie onderzoek georganiseerd event waarin presentatie van de kunstwerken heeft geleid tot dialoog tussen kunstenaars, onderzoekers en onderwijsprofessionals.

Belangrijkste bevindingen – Doornroosje kenmerkte zich door een sterk organisch onderzoeksproces met als uitkomst creatieve deelproducten van deelnemers en onderzoekers die samen inzicht hebben gegeven in aspecten van toekomstbewustzijn. Het onderzoek laat zien dat toekomst verkennen een vliegwiel is voor het nemen van professionele ruimte om na te denken over het onderwijs dat je wenst en je eigen drijfveren daarin. De creatieve werkvormen die we hanteerden blijken nieuwsgierig te maken naar de toekomstbeelden van anderen, en er ontstaat een sterk gevoel van collectief betekenisgeven. Toekomst verkennen leidt tot tijdbesef waarin deelnemers zich bewust worden van de verbondenheid van verleden, heden en toekomst en van de maakbaarheid van de toekomst. Het voedt de actiebereidheid om zelf en samen met anderen in het nu van invloed te zijn op het onderwijs van de toekomst.

3 Referenties

- Akkerman, S.F., Bakker, A., & Penuel, W.R. (2021). Relevance of educational research: an ontological conceptualization. *Educational Research*, 50(6), 416-424.
- Anderson, G.L., & Herr, K. (1999). The new paradigm wars: is there room for rigorous practitioner knowledge in schools and universities. *Educational Research*, 28(5), 12-21.
- Bruining, T. (2019a). Uit de kunst 3 – Bach als sublieme HRD'er. Interview met Jos Kessels. *O&O*, 2, 35-38.
- Bruining, T. (2019b). Uit de kunst 4 – Het beste van twee werelden. Interview met Michiel Nannen en Jakob Ahlbom. *O&O*, 3, 20-24.
- Bruining, T. (2019c). Uit de kunst 2 – Leren is diefstal. Interview met Klaas Burger. *O&O*, 1, 17-19.
- Clandinin, D. J., Pushor, D., & Murray Orr, A. (2007). Navigating sites for narrative inquiry. *Journal of Teacher Education*, 58(1), 21-35.
- Conle, C. (1996). Resonance in preservice teacher inquiry. *American Educational Research Journal*, 33(2), 297-325.
- Cook, T. (2021). Participatory research: its meaning and its messiness. *Beleidsonderzoek Online*, 3, 1-21.
- De Vries, B., Schenke, W., & Lockhorst, D. (2023). Frisse kijk op het lerarentekort. *Didactief*, 53(8), 24-25.
- Ellingson, L.L. (2009). *Engaging crystallization in qualitative research: an introduction*. London: Sage Publications.
- Frank, A. W. (2005). What is dialogical research and why should we do it? *Qualitative Health Research*, 15(7), 964-974.
- Korsten, A. (2019). Omgaan met 'wicked problems'. *Beleidsonderzoek Online*, 1-33.
- Magsamen, S., & Ross, I. (2023). *Your brain on art: How the arts transform us*. Edinburgh, UK: Canongate Books.
- Muijen, H., & Brohm, R. (2021). Art Dialogue Methods. *Management & Ontwikkeling*, 4/5, 63-81.
- Ostern, T.P., Jusslin, S., Knudsen, K.N., Maapalo, P., & Bjorkoy, I. (2021). A performative paradigm for post-qualitative inquiry. *Qualitative Research*, 1-18.
- Shagoury, R. (2011). Crystallization: Teacher researchers making room for creative leaps in data analysis. *Learning Landscapes*, 4(2), 297-306.
- Weerman, A., & Metze, R. (2021). 'Follow the dog' – Creating arts-based supportive and relational spaces to facilitate in a purposeful discovery of knowledge. *Beleidsonderzoek Online*, 5, 1-21.

Maart 2024, Utrecht

**Dit onderzoek is (mede) gefinancierd door
het Nationaal Regieorgaan
Onderwijsonderzoek, dossiernummer
40.5.19810.024**